

Krzysztof Jasiewicz

Polska „biała plama” w zapomnianej historii

Niepodległość i Pamięć 23/4 (56), 350-354

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Powstanie Warszawskie, pod red. T. Skoczka, seria: Polskie Powstania Narodowe, Prowincjonalna Oficyna Wydawnicza, Warszawa–Proszówki 2016, ss. 232.

Bibliografia

Bigoszevska W., *Polskie ordery i odznaczenia*, Warszawa 1989.

Bój Warszawy. 1 Sierpień – 2 Październik 1944, b.m. [lipiec] 1945.

Kamiński A., *Zoska i Parasol*, Warszawa 1986.

Komornicki S. [i in.], *Wojsko Polskie 1939–1945. Barwa i broń*, Warszawa 1990.

Maliszewska I., Maliszewski S., *Śródmieście Północne. Warszawskie Termopile 1944. Przewodnik historyczny po miejscach walk i pamięci z lat 1939–1944*, Warszawa 2000.

Moczydłowski J., *Produkcja banknotów przez Związek Wal-*

ki Zbrojnej i Armię Krajową, [w:] „Biuletyn Numizmatyczny” 1989, nr 10–12.

Prasa Powstania Warszawskiego, [red.] Tadeusz Skoczek, Warszawa 2014.

Powalkiewicz J., *Broń konspiracyjna. Warszawskie Termopile 1944*, Warszawa 2005.

Puchalski Z., Wojciechowki I.J., *Ordery i odznaczenia polskie i ich kawalerowie*, Warszawa 1987.

Strzembosz T., *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983.

Witkowski H., *„Kedyw” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944*, Warszawa 1984.

Zawistowski T., *Polskie orły do czapek w latach 1939–1945*, Warszawa 2008.

Żygułski Z. jun., Wielecki H., *Pol-ski mundur wojskowy*, Kraków 1988.

Polska „biała plama” w zapomnianej historii

W naszej historiografii, po 1989 roku, zaczęły domino-wać badania wcześniej zakaza-ne, przede wszystkim dotyczące represji obywateli polskich przez Sowieców w latach II wojny świa-towej i w czasach PRL, ze szcze-gólnym uwzględnieniem zbrodni komunistycznych. Odkryło się to i nadal odbywa się kosztem badań

okupacji niemieckiej oraz wcze-sniejszych epok, które niemal idą w zapomnienie. A trzeba pamiętać, iż wcześniejsze zrywy niepodle-głościowe: powstanie kościusz-kowskie, listopadowe, krakowskie 1846 roku, styczniowe, roku 1905 i I wojny światowej, nie licząc mniejszych epizodów i polskiego udziału w ówczesnych konfliktach

– przyniosły tysiące ofiar¹, których często dziś już nie bylibyśmy w stanie zidentyfikować.

Działają tu oba wcześniej opisane mechanizmy – naturalne obumieranie pamięci o starszych epokach oraz pisanie z perspektywy narodowej. Obie wady nie są bynajmniej polską przypadłością; są one obecne z tych samych powodów w innych narodowych historiografiach. W tej sytuacji prawdziwej przyjemności dostarcza lektura książki Andrzeja Ossibach-Budzyńskiego, autora znakomitej monografii Pawiaka, która właśnie pojawiła się na naszym rynku wydawniczym².

Więźniowie Pawiaka odzwierciedlają dawny, multietniczny charakter państwa polskiego, bo obok licznych Polaków i Żydów, pojawiają się tam przedstawiciele innych nacji, niegdyś wspólnie z nami mieszkający w I Rzeczypospolitej. Autor o tym cały czas pamięta w swoich wywodach i to także znajduje od-

bicie w wykorzystanych źródłach i przytaczanych faktach³.

Andrzej Ossibach-Budzyński, w początkach kariery używający tylko jednego członu nazwiska (Budzyński) i tak na ogół katalogowany⁴, jest absolwentem Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie się również doktoryzował. Przez wiele lat pracował w Instytucie Gospodarstwa Społecznego SG-PiS (dziś i dawniej SGH), gdzie stworzył pięć różnych serii pamiętników pod swoją redakcją naukową, opatrzonych obszernymi wstępami⁵. Jego związki zawodowe

³ Zob. np. informację o głodówce podjętej 14 czerwca 1903 roku wspólnie przez więźniów politycznych Polaków i Żydów – *ibidem*, s. 229.

⁴ Pierwszego członu nazwiska – Ossibach – wskazującego na saksońskie pochodzenie rodziny, przybyłej do centralnej Polski w XVII wieku, zaczął używać kilku lat temu.

⁵ Seria Pamiętniki Emigrantów, red. A. Budzyński, t. 1–5, Warszawa 1993–1999; seria Pamiętniki Nowego Pokolenia Chłopów Polskich”, red. A. Budzyński i J. Gmitruk, t. 1–15, Warszawa 1996–2004; *Pamiętniki Polaków na Litwie. Losy pokoleń*, red. A. Budzyński, Warszawa 1998; seria Pamiętniki Polaków na Wschodzie. Białoruś. Ukraina. Kazachstan. Losy Pokoleń, red. A. Budzyński, t. 1–2, Warszawa 2006; seria Pamiętniki Bezrobotnych, red. A. Budzyński, t. 1–8, Warszawa 2003–2008.

¹ Zob. np. M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795–1921*, Paryż 1984, *passim* lub W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1990*, Warszawa 1992, *passim*.

² Andrzej Ossibach-Budzyński, *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*; Przedmowa: J. Gmitruk, T. Skoczek, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2016, ss. 453 wraz z indeksem.

z mediami elektronicznymi⁶ zaowocowały też ważną serią poświęconą 90-leciu Polskiego Radia⁷.

Jednak głównym, prawie osobistym wątkiem jego badań⁸ są dzieje tytułowego więzienia, któremu poświęcił niemal całe życie. Pawiak wpisany jest na trwałe do polskiej, a zwłaszcza warszawskiej, zbiorowej tożsamości historycznej jako miejsce kaźni Polaków podczas okupacji niemieckiej 1939–1945. Jednakże sam obiekt i martyrologia jego więźniów mają znacznie dłuższą historię. Węzienie to bowiem rozpoczęło swoją działalność w 1835 roku i początkowo było przeznaczone dla pospolitych przestępców kryminalnych. Pomysłodawcą budowy tego ponurego gmachu był Fryderyk hr. Skarbek z Rządowej Komii

sji Sprawiedliwości, a powstał on w latach 1830–1935 według projektu Henryka Marconiego, płodnego architekta epoki Królestwa Kongresowego (Polskiego), którego projekty zrealizowano w wielu miastach ówczesnego „państwa polskiego” pod zaborem rosyjskim. Mimo swej groźnej fizjonomii Pawiak był najnowocześniejszym więzieniem w ówczesnej Europie, a czterokondygnacyjny, nieistniejący dziś gmach Warszawskiego Więzienia Śledczego położony między ulicą Dzielną a Pawią (stąd nazwa), wzorowany na więzieniu śledczym „Fronfest” w Monachium, posiadał nawet centralne ogrzewanie, toalety i łaźnie.

Warszawskie Więzienie Śledcze z biegiem czasu zmieniało swój profil, a w jego murach licznie pojawili się pierwsi polscy rewolucjoniści, a także uczestnicy polskiego Czynu Niepodległościowego. Mimo iż Pawiak doświadczał zmiennej koniunktury, bywając w pewnych okresach zwykłym więzieniem, w innych zaś prawie tylko politycznym, względnie mieszanym, pozostał w legendzie ruchów rewolucyjnych i politycznych cieszącym się ponurą sławą więzieniem carskim dla więźniów politycznych, zwłaszcza dotyczy to okresu 1880–1915.

Dzieje Pawiaka jako więzienia politycznego w epoce carskiej są

---

⁶ M.in. prezes Zarządu Polskiego Radia Rozgłośni Regionalnej „Radio dla Ciebie” S.A. i szef Warszawskiego Oddziału Telewizji Polskiej, ostatnio zastępca dyrektora Archiwum Polskiego Radia S.A.

⁷ *90 lat Polskiego Radia. Polskie Radio na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, red. A. Budzyński, Warszawa 2014 (wyd. I) i 2015 (wyd. II); *90 lat Polskiego Radia. Polskie Radio w czasie II wojny światowej*, red. A. Budzyński, Warszawa 2015; *90 lat Polskiego Radia. Polskie Radio. Historia – program – technika*, red. A. Ossibach-Budzyński, Warszawa 2015.

⁸ Był długoletnim kierownikiem Muzeum Więzienia Pawiak – Suchoa.

do dziś „białą plamą”. Poza kilkoma artykułami autorstwa tego badacza, od lat zajmującego się dziejami Pawiaka i więziennictwem epoki carskiej⁹, nikt się tym problemem nie zajmował.

Zwraca uwagę znakomita baza źródłowa. Autor dotarł do najważniejszych archiwaliów dotyczących i epoki i samego obiektu oraz innych wartościowych źródeł (zróżnicowane narodowościowo wspomnienia, edycje dokumentów). Niemal odrębną wartością stała się olbrzymia, wyczerpująca bibliografia. Wszystko to zostało wszechstronnie wykorzystane, co widać doskonale w przypisach. Zwraca uwagę fakt, iż podstawowa narracja książki oparta jest na archiwaliach. Praca ma więc charakter czysto pionierski, a nie odtwórco.

Układ pracy pokazuje, że autor bardzo starannie przemyślał wszystkie problemy badawcze. Tezy szczegółowe i główne mają bardzo mocną podbudowę źródłową i są wyprowadzane prawidłowo, adekwatnie do zawartości samych

źródeł. Dużą zaletą monografii jest dobry język i wartka – jak na rzecz naukową – narracja. To duża sztuka, by „ciężki gatunkowo” temat opisać zgrabnym literacko językiem. Autor, opisując dzieje Pawiaka w badanym okresie, skorzystał też z dokumentacji dotyczącej innego słynnego, także już nieistniejącego Warszawskiego Więzienia Kobiecego – Serbii. Pozostała po niej jedynie pamiątkowa tablica w miejscu gmachu, znajdującego się nieopodal Pawiaka, co przy okazji pozwala też poznać historię i tamtego mało znanego obiektu¹⁰.

Problematyka ta – konkluduje w *Zakończeniu* A. Ossibach-Budzyński – jest bez wątpienia obciążająca, ale jednocześnie daje badaczowi satysfakcję odkrywania spraw nieznanych, często niezwykle interesujących, a niekiedy wzniosłych (...). Oprócz nieszczęścia uwięzionych daje się wyraźnie określić drugi nurt – walka. Jest to rzecz niezwykle budująca, że w trudnych warunkach, przez cały czas istnienia Pawiaka jako więzienia politycznego – w jego murach nie ustawała walka. Była ona bardzo nierówna – z jednej strony administracja z całą potęgą stojącego za nią aparatu państwowego, z wszelkimi możliwy-

⁹ A. Budzyński, *Pomoc społeczeństwa Warszawy dla więźniów politycznych w latach 1863–1915*, „Z Pola Walki” 1981, nr 3/4; idem, *Pierwsi socjaliści na Pawiaku (Kółka socjalistyczne. Gminy. I Proletariat)*, „Z Pola Walki” 1982, nr 1/2; idem, *Dziesięciu z Pawiaka*, „Kwartalnik Historyczny” 1986, nr 3.

¹⁰ W tekście fragmentarycznie wykorzystano recenzję omawianej książki, złożonej do druku w „Studiach Politycznych”.

mi do zastosowania metodami przymusu, z drugiej zaś – pozbawieni wolności i całkowicie bezbronni więźniowie. Ich siłą była jednak wiara w słusność wyznawanych zasad, solidarność ze współwięzionymi oraz poczucie więzi ze społeczeństwem i pewność jego moralnego poparcia. Więźniowie polityczni Pawiaka czy raczej szerzej – więźniowie polityczni, którzy byli więzieni również na Pawiaku – byli najlepszymi przedstawicielami polskiego społeczeństwa. Rzeczywistością było to, co po odzyskaniu niepodległości sprecyzowała Stefania Sempołowska, powszechnie uznany autorytet moralny w sprawach więźniów politycznych, pisząc, że zaborca represjonował najlepsze jednost-

ki, a określenie „więzień polityczny” było wówczas tytułem zaszczytnym. Tak odbierali swe położenie aresztowani, taki do nich stosunek miało też społeczeństwo¹¹.

Krzysztof Jasiewicz

Andrzej Ossibach-Budzyński, *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Muzeum Niepodległości, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2016, ss. 454.

---

¹¹ A. Ossibach-Budzyński, *Pawiak...*, op. cit., s. 415–416.

Pawiak w dobie zaborów i rewolucji, czyli historia warszawskiego więzienia

Więzienie Pawiak funkcjonowało w Warszawie ponad 100 lat. Jego początki sięgają pierwszej połowy XIX wieku, natomiast koniec nastąpił w czasie trwania powstania warszawskiego. Na historii tego miejsca zaważyły szczególnie lata zaborów oraz okres okupacji niemieckiej. Obecnie na warszawskim Muranowie, u zbiegu ulic Dzielnej i alei Jana Pawła II zwraca uwagę zabytkowy filar bramy więziennej. Odpadły gdzieniegdzie tynk, wystające i zardzewiałe metalowe elementy zbrojenia, wskazują na bezlitosny

upływ czasu. Na owym ceglanym słupie można zobaczyć czarny napis „PAWIAK”. Filar przypomina o stojącym tutaj niegdyś więzieniu, którego dzieje są związane z martyrologią ludności stolicy.

Kilka miesięcy temu została wydana książka Andrzeja Ossibach-Budzyńskiego zatytułowana *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*, która opisuje historię warszawskiego kompleksu więziennego w okresie carskim i rosyjskim. Publikacja ma charakter naukowy. Autor jest z wykształcenia historykiem i byłym,